

Dîvân'daki Atasözlerinde 'Zıtlık' Olgusu ve Bunun Sözcüklerin Semantik Kategorisine Tesiri

The concept of 'Contrast' in the Proverbs of Dîvân and Its Impact on the Semantic Categories of Words

İbrahim Taş*

Öz

Dîvânü Lugâti't-Türk, 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesi olan Karahanlı Türkçesinin Kâşgarlı Mahmûd tarafından örnek metin parçalarıyla işlenmiş bir sözlüğüdür. *Dîvân*'ın en önemli özelliği 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesinin söz varlığını 'tasvir' etmesidir. Kâşgarlı, söz varlığını tasvir ederken genel olarak isimleri tanımlama ya da başka bir isimle karşılama yoluna gitmiş; fiillerin de, tanımlama zorluğu nedeniyle, pratikteki kullanımına yer vermiştir. Bunun yanında Kâşgarlı'nın tanımlamaları ya da karşılıkları ve fiillere dair verdiği kullanımı gösteren pasajlar, sözcüklerin semantik içeriklerine dair her zaman belirleyici değildir. Bu nedenle herhangi bir maddenin semantik içeriği tanım, karşılık ya da kullanımdan hareket ederek eserde bağlamı bulunan diğer metin parçalarıyla birlikte tetkik edilmeli; hatta dönemin edebî metinleriyle mukayeseye tabi tutulmalıdır. Bu gözle değerlendirildiğinde eserdeki atasözlerinin, taşıdıkları zıtlık olgusuyla sözcüklerin semantik içeriklerine dair tespitler yapmamıza imkân sağladığı görülür. Ele aldığım birkaç atasözünde semantik biliminin ilkeleriyle hareket ederek atasözlerinin sözcüklerin semantik kategorilerine olan tesirini ve oynadıkları belirleyici rolü irdelemeye ve göstermeye çalıştım.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânü Lugâti't-Türk*, söz varlığı, atasözü, semantik bilimi, zıtlık, semantik kategori

Abstract

Dîvânü Lugâti't-Turk is a dictionary compiled by Mahmûd al-Kashgari in the 11th century, documenting the Turkic language of the Karakhanid period in Central Asia. One of its significant features is its depiction of the vocabulary of 11th-century Central Asian Turkic. Kashgari generally describes nouns by defining them or giving them equivalent terms, and due to the difficulty in definition, he focuses on the practical usage of verbs. However, his definitions, equivalents, and usage examples of verbs are not always definitive in capturing the semantic content of words. Therefore, to understand the semantic content of any entry, it should be studied in conjunction with other passages from the text and even compared with literary texts of the period. When evaluated in this context, it becomes apparent that the juxtaposition of proverbs in the work allows us to make observations about the semantic categories of words through the principle of semantics. In my analysis of several proverbs, I attempted to examine and demonstrate the influence of proverbs on the semantic categories of words and the decisive role they play.

Keywords: *Dîvânü Lugâti't-Turk*, vocabulary, proverb, semantics, contrast, semantic category

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ibrahim.tas@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1802-1534.

Geliş Tarihi: 05.07.2024

Kabul Tarihi: 20.08.2024

Extended Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is a dictionary of Karakhanid Turkish, which is essentially the 11th century Central Asian Turkish, along with other Turkish languages and dialects, processed with sample text fragments. Among its many other characteristics, the most important feature of the *Dîvân* is that it depicts the vocabulary of the 11th century Central Asian Turkish. As a philologist and lexicographer, Kâşgarlı Mahmûd determined some principles while describing words. For example, when describing nouns, he defines, explains or interprets them with another word, while when describing verbs, he gives examples of their usage, probably due to the difficulty of defining them.

The per-item descriptions of Kâşgarlı Mahmûd contain some difficulties in terms of semantics. For example, the phrase *bağırsağ kişi* in the article *bağırsağ* is replaced by the Arabic words *'atûf* and *haşfiyy*. The ambiguity and breadth of their meanings do not provide any information about the practical use of *bağırsağ kişi*. The lexical meanings of *'atûf* and *haşfiyy* are 'compassionate and merciful, affectionate; persistent in wanting something; who studies and learns thoroughly, who questions and inquires, to the point of exaggeration; who asks for well-being and takes heart; he is the one who hosts guests and treats them with honor and hospitality'. In this case, it is impossible to guess what is meant by the person who is unconscious, unless there is any context. Sometimes it is seen that the semantic categories determined by Kâşgarlı Mahmûd for the head of the article are incomplete; we can only determine this by examining the uses of the relevant word in the work. For example, based on the definition given by Kâşgarlı Mahmûd for *amul*, only two semantic categories of the word can be determined: 'everything that is motionless, unmoving, standing still in its place' and 'a mild-mannered, patient, tolerant person'. However, when the different passages in which the word appears are examined, it becomes clear that these semantic contents are missing; as a matter of fact, according to a passage in the same article, we see that the word also has the semantic category of 'peaceful, comfortable, safe, secure, safe'.

In semantics, what determines the meaning of a word is not the past knowledge we have about that word. What appears as meaning in semantics is relational, and this requires another word other than the word whose meaning we want to determine, and the manifestation of the meaning is possible with the philological description of this relationship. Relationality appears in many contexts with the phenomena of 'closeness' and 'contrast', the former giving rise to synonymy and the latter giving rise to antonym. Synonyms and antonyms allow us to make determinations about words whose semantic category is unclear. One of the issues that need to be examined in *Dîvân* from this aspect is the contrast in proverbs and its effect on the semantic category of words. The teaching intended to be given in proverbs is often conveyed through exaggerated fictions. Exaggeration sometimes reaches its peak with the contrast in the context, which further reinforces the message. The contrast that occurs in the context is a fundamental phenomenon in determining the semantic category of words. In some of the proverbs in the *Dîvân*, a context of contrast was created to emphasize the message to be conveyed; when focusing on certain words in proverbs, contrast turns into a principle that affects their semantic content. The contrast that occurs in the context in proverbs means that, for example, the semantic categories of the words X and Y are completely opposite to each other, which allows us to determine the semantic content of Y by looking at X or of X by looking at Y. For example, *kêşşlig bilig üdreşür, kêşşsiz bilig opraşur*, where the verbs *üdreş-* and *opraş-* are contrasted due to the context. What exactly does the verb *opraş-* mean

in the proverb “Confused knowledge develops, unorganized knowledge becomes obsolete”. We can only determine this by the opposite of what is given in the verb *üdreş-*, since *üdreş-* means ‘(product) to increase, increase’, in *opraş-*, going beyond its dictionary meaning, ‘(information obtained without consultation) decreases and becomes unusable, loses its function, loses its importance’ gains its meaning. This semantic category of the verb *opraş-* can only be determined by the contrast of *üdreş-* and *opraş-*. In which the contrast between salt and ut is taken into account, *tüzün* is formed with one, ‘ut’ is combined with one, “If you are going to mess with the meek, mess with the meek; for he can endure thee; do not quarrel with the shameless and the weak-minded”; In the proverb “because you can't deal with it”, the word whose semantic content is unclear is *utun*, which we can only explain with *tüzün* due to the context. Since *tüzün* means ‘soft-headed, polite, controlling one's self against the excitement of anger’, *utun* means ‘one who humiliates the other person with bad and ugly words, despises, despises and behaves badly; he is an unsympathetic, rude, rude person’. It should be noted that in the contrast between *tüzün* and *utun*, the first word corresponds to *hilm*, one of the moral virtues, and the second corresponds to the attitude of *cehl*, which is the opposite of this virtue. In the proverb *küç eldin kirse törö tünlükün çıkar* “If cruelty enters from the courtyard, custom (fairness) goes out the window”, where the contrast between *küç* and *törö* is discussed, the word that has lost its lexical meaning is *törö*. While *törö* lexically means ‘law’, which is the means of implementation of justice, as a result of the contradiction that occurs in this context, the word itself acquires the meaning of ‘justice, fairness’; because the word *küç* means ‘cruelty’. Accordingly, a complete translation of the proverb should be as follows: When cruelty enters through the door, justice exits through the window.

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk, başka Türk dil ve lehçelerinin yanı sıra, esasında 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesi olan Karahanlı Türkçesinin örnek metin parçalarıyla işlenmiş bir sözlüğüdür. Başka pek çok vasfı yanında *Dîvân*'ın en önemli özelliği 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesinin söz varlığını *tasvir* etmesidir. Peki sözcükleri tasvir ederken Kâşgarlı Mahmûd nasıl bir yol izlemiştir? Birkaç noktaya işaret etmek üzere şu tespitleri yapmak isterim: Her şeyden önce bir dildeki isimlerle fiillerin tasvir derecesi aynı oranda mümkün değildir. İsimleri, yerine başka bir sözcükle karşılamak; anlamlandırmak, tanımlamak ve açıklamak hareket bildiren fiillere nispetle çok daha imkân dâhilindedir. Zira hareket bildiren sözcükleri tasvir etmek eylemin tüm aşamalarını, etkileşimlerini, değişim ve dönüşümlerini de tanımlamayı gerektirir. Hareket bildiren sözcüklerin ana dilde çoğu zaman tanımsız kalmasının ya da tanımından kaçınılmasının nedeni bu olsa gerek. Örneğin *topla-* fiilini, *çık-* fiilini, *oyna-* fiilini ve başka diğer fiilleri söz konusu eylemlerin tüm aşamalarını ve neyi kuşatıp kuşatmadıklarını gözlemlemeden nasıl tasvir edebiliriz? İşte bu güçlük *Dîvân*'da da göze çarpmaktadır. Bu yüzden olsa gerek Kâşgarlı Mahmûd fiilleri tanımlama ya da tasvir etme yoluna gitmemiştir. Böyle durumlarda hareket bildiren bir sözcüğü tanıtmamanın ve tasvir etmenin en iyi yolu, L. Wittgenstein'in dediği gibi -Bir kelimenin anlamını arama! Onun kullanımına bak (ya da araştır)!- (Palmer, 2020: 55) onun dildeki kullanımını göstermektir; Kâşgarlı da

böyle yapmıştır. *Dîvân*'da anlamlandırılmış, tasvir edilmiş ya da açıklanmış bir fiil hemen hemen hiç yoktur; olanlar da örnek teşkil etmek üzere verilmiş olan metin parçaları üzerinden açıklanmıştır. Örneğin *boşu-* ve *sal-* fiillerinde durum tam da böyledir:

boşu-: *anıñ özi boşudı* “O, ishal oldu”. *tügün boşudı* “Düğüm gevşedi”. *at boşudı* “At, bağından boşandı”. *hân yalawaçığ boşudı* “Hâkân, elçinin kendisini gönderen kişinin yanına dönmesine müsaade etti”. *er urağutın boşudı* Argu lehçesinde “Adam karısını boşadı”. Bu fiil hem geçişli hem geçişsiz olur (Kaçalın, 2019: 120).

sal-: *ol maña tonın saldı* “O, bana elbisesiyle işaret etti”. *ol maña kişide altın saldı* “O, bana birisi aracılığıyla altın gönderdi”. *sūw yıgaçığ saldı* “Su, vb. ağacı attı, sürükledi”. Bir adam uzaktan elleriyle işaret ettiğinde de böyle denir (Kaçalın, 2019: 386).

Örneklerde görüldüğü gibi *boşu-* ve *sal-* fiilleri tasvir edilmemiş, onların, metinler aracılığıyla kullanımları örneklendirilmiştir. Kâşgarlı hemen hemen bütün fiillerde bu yolu izlemiş, belki de izlemek durumunda kalmıştır.

Bunun yanında isimlerde durum farklıdır; isimler, *şey*'lerin adları olduğu için gösterilmesi ya da tanımlanması imkân dâhilindedir; *irwi* ve *kewşen* maddelerinde böyle tanımlar buluyoruz:

irwi: Hindistan'dan gelen, hastaların tedavide kullandığı bir ilaç (Kaçalın, 2019: 204).

kewşen: Harman temizlendikten sonra gelen kimseye hediye olarak verilen buğday vb., göz hakkı (Kaçalın, 2019: 252).

Bazı isimler ise hem tanımlanmış hem açıklanmıştır:

keyik: Esasen ‘yabani’ olan şeyi ifade eder. Bu söz, özellikle kullanıldığında ceylan, alageyik ve dağ keçisi gibi eti yenen hayvanlar anlaşılır. **keyik kişi** ‘yabani adam’. **keyik söğüt** ‘yaban söğüdü’. Bunun gibi ehli, evcil her türün yabanisine **keyik** denir (Kaçalın, 2019: 253).

Bazı isimlere ise sadece karşılık verilmiştir:

boğuz: boğaz (Ar. *halk*) (Kaçalın, 2019: 116).

Dîvân'da bazı isimler, tıpkı fiillerde uygulandığı gibi, tanımlanmayıp tek bir örnek ibareyle yetinildiğinde semantik olarak bazı sorunlar baş gösterir; tek bir ibarenin verilmesi ya da bağlamı bulunmayan sade bir cümlelerin aktarılması, semantik kategorisi net olmayan bir isimle karşılaştığımızda bize herhangi bir fayda sağlamaz. Böyle bir örnek *bağırsak* maddesidir ki Kâşgarlı Mahmûd bu ismi sadece *bağırsak kişi* ibaresiyle örneklendirmiş ve herhangi bir tanım ya da açıklama yapmamıştır. *Bağırsak kişi*'nin karşılığı ‘*atûf* ve *hafıyy* sözcükleri ile verilmiştir ki sorun tam da burada başlar; ilgili maddede *bağırsak* sözcüğünü yorumlayacak herhangi bir pasaj bulunmadığı gibi Arapça karşılıkların da,

kapsamı geniş olduğu için, tam olarak neye işaret ettikleri açık değildir. Sözlükler ‘*aṭūf* ve *ḥafīyy*’i şöyle tanımlar:

‘aṭūf: şol nâkadır ki bevv üzerine meyl ve şefkat eyleye (Koç & Tanrıverdi, 2015: 1543); şefkat ve merhamet edici (Kırkkılıç & Sancak, 2017: 645); şefkatli, sevecen (Mutçalı, 1995: 577); merhametli, şefkatli; acıyan (Karlı, 2013: 1599).

ḥafīyy: bir nesneyi talebde ziyâde ibrâm üzere olana dahi derler (Koç & Tanrıverdi, 2015: 2440); Ve dahi bir nesneyi mübalağa ile arayıp bilen kimse (Kırkkılıç & Sancak, 2017: 297); araştırıp öğrenmeye çalışan, bilmeye çalışan, iyice bilen, bilen, sorup araştıran. Sürekli hal hatır sorup gönül alan, devamlı konuk ağırlayıp izzet ve ikramda bulunan (Karlı, 2013: 597).

Yorumlanacak bir metin parçası olmadığında sözlüklere güvenmek durumunda kalırız; peki bu durumda *bağır sak kişi*, merhamet (şefkat, acıma) gösteren kimse midir yoksa sevecen, sıcakkanlı, güler yüz gösteren kimse midir; hâl hatır sorup gönül alan kimse midir yoksa misafir ağırlayıp izzet ve ikramda bulunan kimse midir? Bağlamın bulunmadığı hiçbir yerde bu soruların cevabı net değildir.

Bazen de yukarıdaki durumun tersi söz konusudur. Kâşgarlı, herhangi bir ismi tanımlamışken ya da açıklamışken örnek olarak verdiği metin parçaları bu tanımın ya da açıklamanın yetersiz ya da eksik olduğuna işaret eder; bu durum çoğu zaman eserin farklı yerlerine serpiştirilmiş metin parçaları incelendiğinde kendisini daha çok açık eder. Örneğin *amul* ismi sözlükte şöyle tanımlanmıştır:

amul: kıpırdamayan, duran her şey. Buradan alınarak ‘yumuşak huylu’ adama **amul** denmiştir. Şu dörtlükte geçer: **kañça bardıñ ay oğul, erdiñ mende eñç amul, attın amdı sen tünül, kıldıñ erse kıлмағu**. Şair bu dörtlükte, vaktiyle yanında bulunup sonra bırakıp gittiği atını almak için geri dönen genci azarlamakta ve emrine karşı geldiği için atı vermemekte direterek şöyle demektedir: “Oğul! Sen burada esenlik içindeydin, kafan da rahattı. Bana niye sırt dönüp gittin” (Kaçalın, 2019: 70-71).

Kâşgarlı Mahmûd’un tanımlamasına göre *amul*’un iki semantik kategorisi olabilir: ‘hareketsiz, kıpırdamayan, yerinde sabit duran (her şey)’ ve bu temel anlamdan gelişmiş olan ‘halim, yumuşak huylu, sabırlı, tahammüllü (kimse)’. Bu semantik kategorilerin *amul*’la ilgili eserdeki metin parçaları tetkik edildiğinde eksik kaldığı görülecektir. Sadece bu maddede verilen dörtlük bile *amul*’un Kâşgarlı’nın tespit ettiği anlamlar dışında yeni bir semantik içeriğe sahip olduğunu göstermek için yeterlidir; zira pasajda *amul*, hemen yanı başındaki *eñç* ile aynı dil bilgisel konumda bulunmakta ve bir sıralama birleşimi oluşturmaktadır: *eñç amul*. *Eñç* ise *Dîvân*’da şu şekilde tanımlanmıştır:

eñç: huzurlu, sakin. **köñül eñç mü** “Kalbin rahat mı?” (Kaçalın, 2019: 183).

Bu veriden hareketle ve dörtlüğün bağlamını da dikkate aldığımızda *amul*’un ‘huzurlu, gönlü rahat, salim, güvenli, emin’ anlamlarında olduğunu söyleyebiliriz ki bu, *amul*’un Kâşgarlı’nın işaret etmediği yeni bir semantik alanı

ihtiva ettiği anlamına gelir. Burada *amul*'un semantik kategorisini belirleyen şeyin, onunla aynı dil bilgisel konumda bulunan *enç*'in semantik içeriği olduğunu söylemeliyiz. Bu açıklamalar ışığında dörtlüğün harfiyen tercümesi ise şöyle olmalıdır: “Ey oğul, benim yanımda huzurlu idin; neden gittin? Yaptığında yapmamalıydın (/ Gittiğinde gitmemeliydin); şimdi sen attan ümidini kes!” (Taş, 2023: 576-577).

Yukarıdaki *amul* örneği, sözlüklerin sözlük maddelerine dair yaptıkları tespitlerin nihai karar olamayacağını göstermesi açısından önemlidir; esasında sözlükler, sözcükleri buldukları bağlamdan koparıp soyutladıkları için ilgili maddeye dair yapılan belirlemeler okuyucuya sözlük yazarının gözünden yansır. Hatta bazen sözlük yazarının önünde bağlam da yoktur; yazar geçmişten getirdiği ‘verili anlam’ ile yetinir. Semantik biliminde sözcüklerin kullanımını ya da anlamını belirleyen şey yazarın geçmiş bilgisi değildir. Semantikte anlam olarak beliren şey ilişkiseldir ve bu, anlamını belirlemek istediğimiz sözcüğün dışında başka bir sözcüğü gerekli kılar ki *anlam*'ın tezahürü, bu ilişkinin filolojik tasviriyile mümkün olur. T. Izutsu, herhangi bir pasajın semantik tahlil açısından stratejik bir değere sahip olabileceği bazı semantik ilkeler belirlemiştir (Izutsu, 2019: 89-96). Bunlardan ikisi, pasajın bağlamı gereği oluşan ‘yakınlık’ ve ‘zıtlık’ ilkesidir ki ilki eş anlamlılığı, diğeri de zıt anlamlılığı doğurur. Aynı pasajda ya da aynı içeriğe sahip benzer bir pasajda X sözcüğünün yerine Y sözcüğü konulduğunda, uygulama alanı ister Y'den daha dar, ister daha geniş olsun, bu yer değiştirme iki sözcüğün semantik olarak örtüştüğü anlamına gelir; bu ise X ve Y sözcüklerinin semantik kategorisine dair tespitler yapmamıza imkân sağlar (Izutsu, 2019: 90). 14. yüzyıl şairi Şeyyâd Hamza'nın *Yûsuf ve Zelîhâ* adlı mesnevisinden aktaracağım, kardeşlerinin Yûsuf'u öldürmek için ava gitmek bahanesiyle babalarından alıp gözden kaybolduklarında onu ortalarına alıp öldüresiye dövdükleri pasaj, bu ilkeye iyi bir örnektir (Taş, 2019: 122):

68. çün ki bir tağ aşdılar tolundılar, eşid emdi Yûsuf'a ne kıldılar
69. götürmişken vurdular anı yère, uşşı gitti turdılar kamu yöre
70. uşşı geldi başına açdı gözün, Rübîl dapa sığındurdu kendözin
71. Rübîl dahı Yûsuf'ı urdı yûze, şöyle urdı kim neydeyüm ben size

[= Dinle şimdi, dağı aşıp gözden kaybolduklarında Yûsuf'a ne yaptılar; kaldırıp onu yere çaldılar; aklı başından gitti, hepsi çevresine üşüştüler. Akli başına geldi, gözlerini açtı; kendisini Rübîl'e emanet etti. Rübîl de Yûsuf'u yere çaldı; öyle bir çaldı ki nasıl anlatayım size!]

Bu pasajda 69. beyitin ilk mısrası (*götürmüşken vurdular anı yère*) ile 71. beyitin ilk mısrası (*Rübîl dahı Yûsuf'ı urdı yûze*) bağlam ve içerik olarak benzerdir; bu benzerlik ve sözcüklerin dil bilgisel konumları göstermektedir ki *yèr* ve *yüz* sözcükleri birbirinin yerine kullanılmıştır; bu, her iki sözcüğün semantik olarak örtüştüklerini, başka bir deyişle eş anlamlı olarak kullanıldıklarını gösterir; aynı söyleyişin bir benzeri 96. beyitte de karşımıza çıkar (Taş, 2019: 126):

96. geldi Şem 'ün Yûsuf'ı urdı yûze, tüz çıkargil tonuñı vèrgil bize

[= Şem'un geldi, Yusuf'u yere çaldı; "Hemen elbiseni çıkar, bize ver!"]

Yer ve *yüz*'ün birbirinin yerine kullanıldığı; dolayısıyla eş anlamlı olarak yer aldığı bu ve benzeri pasajlardan hareketle *yüz*'ün, *yer*'in ikincil anlamlarından biri olan 'ayakla basılan, ayakların altında bulunan yüzey, zemin, satıh' anlamını yüklediğini söyleyebiliriz.

Dîvân'da tetkik edilmeye değer bir başka husus atasözlerinde bağlam gereği oluşan 'zıtlık' olgusunun sözcüklerin semantik kategorisine olan etkisidir. Atasözlerinde verilmek istenen öğreti çoğu zaman abartılı kurgular üzerinden aktarılır. Abartı ise bazen bağlamda oluşan zıtlık ile doruğa ulaşır ve bu durum mesajı daha da pekiştirir. Bağlamda oluşan zıtlık ise sözcüklerin semantik kategorisini belirlememizde temel bir olgu olarak karşımıza çıkar. *Dîvân*'da yer alan atasözlerinin kimilerinde aktarılmak istenen mesajı vurgulamak için zıtlık bağlamı oluşturulmuştur; zıtlık, atasözlerindeki belirli sözcükler üzerinde yoğunlaşırken onların semantik içeriklerine tesir eden bir ilkeye dönüşmüştür. Aşağıda ele alacağım birkaç atasözünde bağlam gereği oluşan zıtlığın sözcüklerin semantik kategorilerine nasıl etki ettiğini göstermeye çalışacağım.

Zıtlık ve Sözcüklerin Semantik Kategorisine Etkisi

Yukarıda değindiğim gibi semantik biliminde sözcüklerin anlam içeriklerini belirleyen şey bağlam ve bağlamı oluşturan sözcüklerin birbirleriyle kurduğu ilişkidir. Bağlamda oluşan zıtlık, örneğin X ve Y sözcüklerinin semantik kategorilerinin de tamamen birbirine zıt olduğu anlamına gelir ki bu, X'e bakarak Y'nin ya da Y'ye bakarak X'in semantik içeriğini belirlememize imkân tanır. Aşağıda bu konuyu birkaç atasözünden örneklemeye çalışacağım.

üdreş- / opraş-

Burada yer vereceğim atasözünde *opraş-* maddesinde geçer; ilk olarak fiilin temel anlamını gösteren örnek bir cümle ve sonrasında atasözünü aktarılmıştır:

opraş-: tönlar opraştı "Elbiseler yıpranmaya başladı (*aḥadāt ... fī'l-bilā*)". Atasözü: **kêneşlig bilig üdreşür, kêneşsiz bilig opraşur** "Danışıklı bilgi gelişir, danışsız bilgi eskir". (İdare danışma ile desteklenirse her gün güzelliği artar, danışmasız olursa her gün bir parça daha kötü olur (*yablā*)) (Kaçalın, 2019: 522).

Bu atasözünde geçen *üdreş-* ve *opraş-* fiilleri, bağlamda oluşan zıtlık gereği semantik olarak birbirinin zıddı ile izah edilmelidir. İstişareyle yani ortak akılla elde edilen bilgi çoğalıp yayılırken istişaresiz, danışsız bilgi önemini yitirir, azalır ve artık kullanılmaz olur. Burada sözlüksel anlamından kopmuş olan *opraş-* fiilinin semantik içeriğini, bağlamda onun zıddı olarak bulunan ve içeriği daha belirgin olan *üdreş-* fiiliyle belirleyebiliriz; *üdreş-* madde başı olarak *Dîvân*'da yoktur ancak onun daha yalın biçimi olan *üdre-* ve bunun ettirgen şekli *üdre-* vardır:

üdre-: üdredi nēḡ “Bir şeyin ürünü çoğaldı (*kaşura ray*)” (Kaçalın, 2019: 532).

üdret-: ol tawarig üdretti “O, malı çoğalttı (*şammara, nammā*)” (Kaçalın, 2019: 532).

Bu verilerden hareketle *üdreş-*, etimolojik olarak ‘çoğalmak, artmak’ anlamında olmalıdır; istişare yoluyla elde edilen bilgi etki alanını artırır; böylece çoğalır ve yayılır. *Opraş-* fiilinin temel anlamı ise, *tōnlar oprastı* cümlesinden hareketle ‘(elbise) yıpranmaya başlamak’ olmalıdır. Bu fiilin yalın biçimi olan *opra-* ve bunun ettirgen şekli *oprat-* için Mahmūd’un verdiği örnek cümleler de bu anlamı doğrulamaktadır:

opra-: tōn opradı “Elbise vb. yıprandı (*baliya*)” (Kaçalın, 2019: 522).

oprat-: ol tōnın oprattı “O, elbisesini vb. yıprattı (*ablā*)” (Kaçalın, 2019: 523).

Bu örneklerden hareketle *opra-* ve türevlerinin sadece elbiseler için ‘yıpranmak, eskimek’ anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Yukarıdaki atasözünde ise *opraş-* fiilinin nesnesi danışksız, istişare etmeden elde edilen bilgidir. Atasözünün bağlamında oluşan zıtlığı göz önüne aldığımızda *üdreş-*, ‘(danışarak istişare yoluyla elde edilen bilgi) çoğalıp yayılmak’ anlamında olduğuna göre *opraş-* da ‘(danışksız istişaresiz elde edilen bilgi) azalıp kullanılmaz olmak, işlevini yitirmek, önemini kaybetmek’ anlamında olmalıdır. Fiilin bu semantik kategorisine ne *Divân*’da ne de başka bir eserde tesadüf edilmiştir.

tüzün / utun

Tüzün ve *utun* zıtlığını oluşturan atasözünün iki değişken şekli vardır; biri *tüzün*, diğeri *üster-* maddesinde geçer:

tüzün: yumuşak başlı, uysal, halim selim (*halīm*). Atasözü: **tüzün birle uruş, ütun birle tireşme** “(Bulaşacaksan) uysal olana bulaş; çünkü o sana katlanabilir, utanmaz ve akli kıt olanla didişme; çünkü onunla baş edemezsin” (Kaçalın 2019: 513).

üster-: ol maḡa üsterdi “O, bana üstün gelmek için yarış etti (*mārā*)”. **ol kılmış işm üsterdi** “O, yaptığı işi inkâr etti (*caḡada*)”. Herhangi bir şeyde tanımayış ve inkâr ediş (*inkār, cuḡūd*) de böyledir. Atasözü: **tüzün birle uruş, utun birle üsterme** “Yumuşak huylu kimse ile çarpış (çünkü o, sana katlanabilir); alçak adama karşı olma (*lā tumāri*), (çünkü o, kabarır, kötülük eder)” (Kaçalın, 2019: 539).

Tüzün birle uruş, utun birle tireşme/üsterme atasözünde semantik içeriği açık olmayan sözcük *utun*’dur. Kâşgarlı’nın *utun* maddesinde verdiği karşılıklar geniş ve dağınık bir semantik içeriğe işaret ettiği gibi maddede sözcüğün kullanımını örneklendiren herhangi bir pasaj da yoktur:

utun: utanmaz, alçak (*waḡih, la’īm*) (Kaçalın, 2019: 527).

Arapça sözlüklerde *waḡih* ve *la’īm* şu şekilde açıklanmıştır:

waķih: katı yüzölü utanmaz, bî-hayâ kimse (Kırkkılıç & Sancak, 2017: 1085); arsız, yüzölü, utanmaz (Mutçalı, 1995: 1001); yüzölü, edepsiz, hayasız, küstah (Karşlı, 2013: 2116).

la'im: nâkes ve denî ve fûru-mâye kimseye denir (Koç & Tanrıverdi, 2014b: 5195); deniyyü'l-asl olup bahilü'n-nefs olan kimse (Koç & Tanrıverdi, 2015: 2155); denî, bahil, yaramaz kişi (Kırkkılıç & Sancak, 2017: 835); alçak, adi, şerefsiz; cimri, pinti (Mutçalı, 1995: 784); alçak, pis, kötü, cimri, adi (Karşlı, 2013: 1886).

Bu karşılıklara göre *utun*'un *Dîvân*'daki sözlük anlamı 'arsız, utanmaz, hayasız, yüzölü, küstah', 'alçak, soysuz' ve 'cimri, pinti'dir. Atasözünde *utun*, *tüzün*'ün zıddı olarak bulunur ki *tüzün*; nezaketten yoksun, kaba saba insanları anlayışla karşılayabilen; karşılık verebilecekken nefsinin öfkesinin heyecanına karşı kontrol eden, bir nevi karşısındakiyle müsavi seviyede bulunabilen hilm sahibi kimsedir. *Tüzün*, yani *hilm*, İslami dünya görüşünde, İslam öncesi müşrik kültüründe temel karakteri barbarlık, saldırganlık, öfke esaretinde gelişen düşüncelessiz tavır olan Cahiliye devri ahlakının karşısına inşa edilmiş; İslam ahlakıyla Cahiliye devri ahlakını birbirinden ayıran temel bir erdem hâlini almıştır. *Hilm*, bizzat Hazreti Peygamber tarafından, Cahiliye devri ahlakının toplumun her kesimine sinmiş, baskın bir karakteri olan *cehl* tavır ve anlayışını bastırmak, sonra da yok etmek için yerine ikame ettiği bir erdemdir. İlk olarak Goldziher'in ve sonrasında başka filologların da tespitlerine göre *cehl*'in temel anlamı 'bilgisizlik' değildir; onun asıl semantik işlevi putperest Arapların, kabile onurunun sonuna kadar korunması, yılmaz bir çekişme ve böbürlenme ruhu ve aşırı derecede tutkulu mizaçlarından kaynaklanan her türlü kaba ve ham pratiklere gönderme yapmasıdır. Sözcüğün, gerek Cahiliye devrindeki kullanımlarını gerekse Kur'an'daki bağlamlarını ayrıntılı bir incelemeye tabi tutan İzutsu'ya göre *cehl*'in anlam merkezinde 'en ufak kıskırtma ile patlamaya hazır, bir insanı her türlü pervasızlığa itebilecek ateşli ve tutkulu bir mizaç'ın bulunduğu; bu tutkunun kendisini putperest Araplara, özellikle de çöl bedevilerine özgü mağrur bir şeref anlayışında çok özel bir şekilde gösterme eğiliminde olduğu; ve nihayet, özellikle Kur'an metnine bakılacak olursa, sözcüğün, ahlaki yükümlülükleri ağır olan ve dahası, Arapları eskiden kalma âdetlerini ve putlarını terk etmeye çağırın İslam'ın tevhit inancına karşı gösterilen özel bir düşmanlık ve saldırganlığı ifade ettiği söylenebilir (İzutsu, 2019: 87) ki bu, söz konusu kavramın, sözlük anlamı 'ruhu dizginleme ve öfke hâlinde kişinin kendini zapt etmesi', 'kişiyi öfkeliyken yanlışlık yapmaktan koruyan ruhun dinginlik hâli; kişinin başına gelen felaketler karşısında soğukkanlılığını koruması', 'kıızgınlık anında sükûnetin muhafazası' ve 'haksızlık yapana karşılık verirken acele etmeme' (İzutsu, 2019: 80) olan *hilm*'in tam da zıddı olduğu anlamına gelir.

Dolayısıyla bizim üzerinde durduğumuz pasaj açısından şunu söylemeliyiz ki *utun*, *hilm* (*tüzün*)'in zıddı olan ve yukarıda semantik özü belirlenen *cehl* tavrına karşılık gelir ki bu, söz konusu atasözünü şu şekilde kavramamıza imkân sağlar:

Hilm sahibi, yumuşak başlı kimseyle vuruş; o seni anlayışla, olgunlukla karşılar; öfkesine yenik düşüp sana karşılık vermez ve kötülük etmez; buna karşılık *utun* ile didişme, cedelleşme; (çünkü o, düşünce ve davranışlarında ölçüsüz, aşırı giden; had bilmez, küstah, utanmaz; görgüsüz ve kaba saba kimsedir).

Utun'un *tüzün* karşıtlığı dolayısıyla öne çıkan yukarıdaki semantik kategorisi, dönemin edebî metinlerinde kendisini daha açık bir şekilde gösterir. *Kutadgu Bilig*'de *tüzün/utun* karşıtlığına yer veren çok sayıda bağlam vardır; bu bağlamlardan her biri özel bir kullanıma işaret etse de örneklerin bizim için önemi, *utun*'un yukarıda belirlenen semantik içeriği ile birebir örtüşmesidir; işte birkaç örnek:

Vezir Ögdülmiş, dünyadan elini ayağını çekmiş, şehirden uzakta züht hayatı yaşayan Ogdurmuş'ı devlet işlerinde kendisine yardım etmesi için ikna etmeye çalışır. Ögdülmiş'in iddiası, şehirden uzakta hiçbir kötülükle ve çirkin davranışla karşı karşıya kalmamış birisinin herhangi bir iyiliğinin ya da erdeminin de olamayacağı yönündedir; ahlaki erdemler ancak kaba ve çirkin davranış sergileyenlere karşı gösterildiğinde değer kazanır. Ögdülmiş'in çeşitli ahlaki erdemleri vurgulamak için kurguladığı bu pasaj *tüzün/utun* karşıtlığına yer vermesi ve bu karşıtlığın pasajın tamamına atıfta bulunması açısından önem taşır (Arat, 1979: 344-345):

3425. *er ol er turur kör kişiler ara, yorıp tıl küdeze bu bulsa tör e*
3426. *irig sözke yumşak yanut kılsa öz, açığ sözleseler süçig tutsa söz*
3427. *kişi yüki yüdse yüdürmese yük, cefâ kılsalar bu vefâ kılsa şük*
3428. *könülde keterse kör oç keklerin, tılnda yorıtsa könülde barın*
3429. *negü tēr eşitgil kişi edgüsi, bu edgü bile yağmış atı küsi*
3430. *irig sözlemegil kişike tılın, irig sözke agrır könül keç yılın*
3431. *sēni kim söker erse öggil anı, **utun** ol bolur sen **tüzünler** sanı*
3432. *cefâ kılguçıka kılu tur vefâ, vefâ er kılu ol eşizler cefâ*

[= İnsan, o kimsedir ki topluma karışıp dilini gözetir ve saygınlık kazanır; sert sözlere incitmeden karşılık verir, acı konuştuklarında tatlı dille yaklaşır; insanların yükünü alır fakat onlara yük yüklemeyiz, cefa gördüğünde vefa gösterir; kin ve nefretini gönülden uzaklaştırır, içinde ne varsa dilinde de o vardır; iyilikle ün kazanmış olan insanların değerlisi ne der, dinle; insanlara sert konuşma, gönül uzun yıllar kırıcı sözün acısını çeker; seni kim kötü sözlerle aşağılarsa sen onu yücelt, o, had bilmezdir, sen ise yumuşak başlı; cefa edene vefa göster, insan olan vefa gösterir, o kötüler ise cefa.]

3431. beyit açıkça göstermektedir ki *utun*, 'kötü ve çirkin sözlerle karşısındakini küçük düşüren, hakir gören, horlayan ve kötü davranan kimse'dir; *tüzün* ise doğaldır ki 'karşısındakini güzel sözlerle yücelten, öven, saygı gösteren kimse'dir. Daha genel olarak pasajın tamamının *utun* ile ilgili şu imada bulunduğunu söylemeliyiz ki o (*utun*), 'çirkin, kaba, gönül kırıcı ve acı sözler söyleyen; cefa eden; insanlara karşı kin ve garez besleyen ve tüm bu kötü davranışları diline yansıtmış kimse'dir.

Utun ve *tüzün* karşıtlığının işlendiği başka bir pasajda *utun*, ‘küstah, had bilmez; Rabbine karşı özensiz ve günahkâr kimse’ye karşılık gelir; ancak burada işlenen ‘küstahlık ve had bilmezlik’, kişinin Rabbine karşı gösterdiği özensizlik ve saygısızlıktan ileri gelir (Arat, 1979: 379-380):

3775. *üküş kıldım amdı saña men yazuk, seniñ rahmetiñde bu yazuk az ok*
3776. *keçürgil yazukum saña yası yok, kınama meni sen saña asğı yok*
3777. *yazukum telim erse rahmet me bar, anı kıl meniñ birle sendin yarar*
3778. *eger kınasa sen yarağlıg ma men, keçürse keçür sen yarağlıg ma sen*
3779. *bilir sen bilir men seni bir idim, bilir men bilir sen seni bir tedim*
3880. ***utun** men utunluk bile öz ulır, **tüzün** sen tüzünlik me sendin kelir*

[= Ben sana karşı çok günah işledim, senin rahmetin karşısında bu günah çok azdır; günahımı bağışlamanın sana bir zararı olmadığı gibi beni cezalandırmanın sana bir faydası da yoktur; günahım çok ise buna karşı rahmetin var, bana rahmet et, sana yakışan budur; eğer cezalandırırsan ben buna layığım, bağışlamak istersen bağışla, sen de buna layıksın; bilirsin ki ben seni tek bir Rab olarak bilirim; hadsizim, hadsizlikle pişmanlık içinde inlemekteyim, sen halimsin, bağışlama sendendir.]

Bu pasajdan açıkça anlaşılmaktadır ki *utun*, ‘yaşarken had bilmezlik göstererek dinî vecibeleri ihmal etmiş ve bu yüzden cezalandırılmayı hak eden; fakat tek bir Allah’ı da ilah edinen ve bundan dolayı bağışlanma ümidini taşıyan günahkâr kimse’yi temsil etmektedir; *tüzün* ise bu bağlamda söylemeye bile gerek yoktur ki Allah’ın *halim* ismine karşılık gelir ve ‘çok sabırlı, günahkârları cezalandırmakta acele etmeyen, her işi olması gerektiği ölçüde yapan, bağışlaması umulan, kendisinden bağışlanma dilenen’ anlamını taşır.

Kutadgu Bilig’de *tüzün/utun* karşıtlığı dışında *utun*’un farklı semantik kategorilerine atıf yapan başka bağlamlar da vardır. Örneğin aşağıdaki pasajda, Ay Toldı ölüm döşeğinde son günlerini geçirirken ölümden kurtuluşun olmadığını; iyi-kötü, büyük-küçük, âlim-cahil karşıtlığıyla herkesin ölüme duchar olacağını belirtir (Arat, 1979: 171):

1537. *ne teñsiz ölüm sen ay yawlağ ölüm, tusulmaz saña étse tük miñ tulum*
1538. *tüzüke tegir sen kutulmaz biri, ésiz edgü neñke sen ök sen torı*
1539. *kerek erdi bilge tirilse kutun, kamuğ ölsün erdi biligsiz **utun***
1540. *ésiz edgü qalmaz neçe tüz ölür, uluğ ya kiçig tut kara yer bolur*
1541. *ölümke keçig yok tirig boldaçı, neçe kēç tirilse ölüm keldeçi*

[= Sen, ey aman vermeyen kötü ölüm, on binlerce silah sana çare olmaz; herkesi bulursun, kimse senden kurtulamaz, iyi ve kötü şeyler için sen bir tuzaksın; âlimler saadet içinde yaşamalıydı, bütün cahil hadsizler ölmeliydi; iyi-kötü, küçük ya da büyük herkes ayırt etmeksizin ölür, kara toprak olur; ey hayat süren, ne kadar uzun yaşasan da ölüme çare yok, o gelecektir.]

Yukarıda *cehl*'in ikincil semantik kategorisinin 'bilgisizlik' olduğu belirtilmişti. İşte 1539. beyit *bilge/biligsiz utun* zıtlığıyla bu semantik kategoriye işaret eder ki bu, had bilmez, küstah kimselerin cahilliğini vurgular.

Aşağıda 2199. beyitte, Ögdülmiş beylere layık vezirlerin vasıfları üzerinde dururken *utun*'un 'hayâ yoksunu, hayâsız, utanmaz, arsız' anlamını öne çıkarır (Arat, 1979: 235):

2199. *uwutluğ kerek hem közi tok bütin, uwutsuz kişi ol kişide utun*

[= (Vezir), hayâ sahibi, gözü tok ve güvenilir olmalı; insanların küstahı hayâsız kimsedir.]

Utun'un kavramlaşmış formu olan *utun+luk*, birkaç pasajda 'kaba saba davranış, görgü kurallarından uzak tavır ve davranış, nezaketsizlik' anlamına gelir. Örneğin Ögdülmiş'in Odgurmuş'a saray adabını anlattığı pasajda adabımuâşeretten, görgü kurallarından ve nezaketten yoksun bütün davranış ve eylemler *utunluk*'a atıf yapar; daha hususi olarak *utunluk*'un ilgili beyitte 'adabımuâşerete aykırı şekilde görgü kurallarını yok sayarak öksürükle balgam çıkarma ve tükürme' eylemine karşılık geldiğini söyleyebiliriz (Arat, 1979: 414-415).

4110. *özün qarşıka kirse baknu yori, seni kim ağır lar ağır la anı*
4111. *küwezlenme elgin sala kirmegil, elig alşu tutşu yeme turmağıl*
4112. *özün oldurur erse ornuğ bilin, kişig satğamağıl siliglik kılın*
4113. *kağırma sen anda ya suğma katığ, utunluk bolur bu kèterür tatığ*
4114. *yana bağdaş ilme yanın yatmağıl, ünün katğura sen katığ külmegil*
4115. *yana alma tırnağ ağışma butuğ, uçuzluk tegürgey èletgey kutuğ*
4116. *seninde uluğrağ sözün sözlese, sözüğ barça koğgu anı tınlasa*
4117. *köni sözle sözni kızartğay eniğ, sözüğ sözlemegil meger öz teniğ*
4118. *içip qarşıka kirme özni tutun, yarağsız bolur ol içigli utun*

[= Saraya girdiğinde etrafına bakarak yürü, sana kim hürmet ederse sen de ona hürmet et; kibirlenme, elini kolunu sallayarak girme, tokalaştığında ayakta dikilme; oturduğunda yerini bil, insanları incitme, nezaket göster; orada ses yaparak boğazını temizleyip balgam çıkarma ve tükürme, bu terbiyesizliktir, nezaketi yok eder; bir de bağdaş kurma, yan yatma, yüksek sesle katıla katıla gülme; tırnak kesme, bacaklarını yayıp oturma, bu, bayağılıktır ve ikbale mâni olur; senden daha büyük kimseler konuştuğunda konuşmayı bırakıp onu dinlemeli; doğru söz konuş, bu seni hoşnut eder, kendi ayarında sözler konuş; içki içip saraya girme, kendine hâkim ol, içki içen münasebetsiz kişi, yaramaz kimsedir.]

küç / törö

Küç ve *törö* zıtlığını ele alacağım atasözü *Dîvân*'da *küç* maddesinde geçer; atasözü farklı bir imla ile bir kez de *çık*- maddesinde tekrar edilmiştir.

kūç: güç, kuvvet (*kuwwa*); zulüm, haksızlık (*zulm*). Atasözü: **kūç è:ldin kirse törö tüñlüktin çıkar** “Zulüm avludan girerse görenek (insaf) pencereden çıkar”. Zalime (*zālim*) **küçemçi**, güçlü kuvvetli olan kişiye (*kawī*) **kūçlüg** denir (Kaçalın, 2019: 310).

çık-: er ewdin çıktı “Adam evden vb. çıktı (*haraca*)”. Atasözü: **küç èldin kirse törö tüñlüktin çıkar** “Zulüm, evin avlusundan girerse görenek ve insaf pencereden çıkar” (Kaçalın, 2019: 150).

Bu atasözünün ikinci yarısındaki *törö* sözcüğü, hiç şüphe yok ki *küç* (zulm)‘ün zıddı olarak ‘adalet, hakkaniyet’i temsil eder; zulüm yani haksızlık/adaletsizlik kapıdan girdiğinde adalet hüküm süremez, pencereden çıkar gider. Kâşgarlı tarafından atasözünün Arapça karşılığı olarak verilen cümle de bu görüşü desteklemektedir. Kâşgarlı’nın, atasözünün Arapça tercümesinde *kūç* yerine kullandığı *zulm*‘ün sözlük anlamı filologların beyanına göre ‘bir şeyi kendisine ait olmayan yere koymak’tır (Râğıb, 2020: 624; Izutsu, 2019: 258); sözcüğün ahlak alanındaki anlamı ise ‘haddi aşır başkasının hakkına tecavüz etmek’ ya da daha genel olarak ‘kişinin kendisine konulan sınırları aşır hakkı olmayan şeyleri yapması anlamında haksızlık yapmak’tır (Izutsu, 2019: 258). *Zulm*‘e zıtlık oluşturan *törö*‘nün Arapça karşılığında ise *resm* ve *inşâf* sözcükleri kullanılmıştır ki ilki ‘norm, örf ve âdet’ (Koç & Tanrıverdi, 2014a: 4997; Karşlı, 2013: 1056), ikincisi de ‘adalet, hakkı gözetme’ (Mutçalı, 1995: 890; Karşlı, 2013: 2014) anlamına gelir. Buradaki *resm* ‘örf ve âdet’ sözcüğünü, *inşâf*‘a yaklaştırarak ‘tecrübeyle aktarılan alışıl gelmiş kurallar bütünü, birlikte yaşayan insanların kendiliğinden uyduğu normlar’; hatta daha hususi olarak ‘herkesin hak ve hukukunu koruyan, haksızlığa geçit vermeyen kurallar bütünü’ şeklinde anlamak daha isabetli olacaktır.

Törö, dönemin edebî metinlerinden *Kutadgu Bilig*‘de daha çok adaletin uygulama aracı olan ‘kanun, yasa’yı temsil eder; eserin temel karakterlerinden biri olan hükümdar Kün Tuğdı *köni törö* (doğru kanun)’yü simgeler. *Törö*‘nün daha hususi olarak ‘adalet’i karşıladığını göstermek üzere *Kutadgu Bilig*‘den aktaracağım aşağıdaki kesit, *küç* ‘zulüm’ ve *törö* ‘adalet’ karşıtlığına işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Ay Toldı bir gün hükümdar Kün Tuğdı’ya oturduğu tahtı, elindeki bıçağı ve neden sağında şeker, solunda da acı ot olduğunu sorar. Hükümdar tüm bu simgelerin adaleti ve kanunları temsil ettiğini; kendisinin de adalet olduğunu aktarır. *Küç* ve *törö* zıtlığının ele alındığı pasaj bıçak, şeker ve acı otun örneklendirildiği kesitte yer alır (Arat, 1979: 98-99; Dankoff, 1983: 262):

810. bu böğde biçek kim eligde turur, bıçığı kesigli turur ay unur
811. biçek teg bıçar men keser men işig, uzatmaz men da ‘vī kıılığlı kişig
812. şeker ol kişi yēr añar **küç** tegip, **törö** bulsa mēndin kapuğka kelip
813. şeker teg süciyü barır ol kişi, sewinçlig bolur anda yazlur қаşı
814. urağun yēme ol kişiler içer, özi küçgey erse könidin қаçar
815. maña kelse tütüşü **törö** bērse men, urağun içer teg açır körse men

816. *bu kaşım tügüki bu körksözlüküm, küçemçi kelirke bu yüzüzlüküm*

817. *kerek oğlum erse yakın ya yağuk, kerek barkın erse keçigli konuk*

818. *töröde ikigü maña bir sanı, keserde adın bulmağay ol meni*

[= Ey kudretli kimse, elimdeki bu bıçak kesendir; ben işleri bıçak gibi kesip atarım, hak arayan insanların işlerini uzatmam; şeker, zulme uğradığında kapıma gelip benden adalet bulan kimse yer; o kimse benden şeker gibi hoşnut ayrılır, mutlu olur ve yüzü güler; acı otu da doğruluktan kaçan zalim kimseler içer; çekişip bana geldiklerinde adaleti uygularım, acı ot içmiş gibi yüzleri ekşir; kaşlarımı çatmam, yüzümü ekşitip suratımı asmam zalimler geldiği içindir; ister oğlum ister yakınım, eşim dostum olsun, ister yolcu ister gelip geçen misafir olsun; kanun karşısında iki taraf da bana birdir, adaletle hüküm verdiğimde hiçbirini beni farklı görmez.]

Adalet ve adaletin uygulama aracı olan yasalara dikkat çekilen bu pasajda hükümdarın elindeki bıçak (*biçek*), haksızlıkları gecikmeden bertaraf eden adaletin uygulama aracı olan yasaları temsil ederken adalet (*törö*), bu yasaların uygulanmasıyla kişiler nezdinde oluşan 'hakkaniyet'i ifade eder; şeker, adalet karşısında hakkını almış olan mazlumların hoşnutluğunu yani rızasını karşılarken, acı ot (*urağun*) ise karşılarında yasaların sert yüzünü bulan doğruluktan sapmış zalimlerin içeceğini temsil eder; yasalar hiçbir ayırım gözetmeden, büyük küçük, eş dost, akraba demeden toplumun her kesimine eşit uygulanır ki bu, yasaları temsil eden hükümdarın otoritesine karşılık gelir.

Sonuç

Sözlükler, tahmin edileceği üzere, ele aldıkları söz varlığı üyelerini tasvir etmeye odaklansa da ortaya konan tasvirin okuyucuya sözlük yazarının gözünden yansıdığı unutulmamalıdır; bu durum, söz varlığının tasvirine ilişkin nihai karar vericinin sözlük olamayacağı anlamına gelir. Bu nedenle sözlük yazarının söz varlığı üyesinin semantik içeriğine ilişkin aktarmış olduğu karşılıklar, anlamlar, tanımlar ve açıklamalar ilgili madde başı için her zaman belirleyici değildir. İşaret ettiğim bu husus Kâşgarlı Mahmûd'un *Divânu Lugâti't-Türk*'ü için de geçerlidir. Kâşgarlı Mahmûd bir sözlük bilimci ve filolog olarak Karahanlı Türkçesinin, başka Türk dil ve lehçeleriyle birlikte, söz varlığını teknik bilgilere dayalı olarak tasvir etmiş, tasvirin yeteri kadar mümkün olmadığı durumlarda da, sözcüğün anlamına işaret etmek üzere metin parçalarıyla madde başının kullanımını örneklendirmiştir. Kendisinin madde başının semantik içeriğine dair aktarmış olduğu karşılıklar, açıklamalar, anlamlar ya da tanımlar eserdeki örnek metin parçalarıyla tetkik edildiğinde kimi zaman belirsiz ya da yetersiz kalır. Semantik bilimine göre bir sözcüğün semantik içeriğini belirleyen şey o sözcüğe dair geçmişten getirdiğimiz bilgiler ya da verili anlamlar değildir; 'anlam' için en belirleyici etmen sözcüğün metin bağlamında diğer sözcüklerle kurduğu ilişki ağında gizlidir; başka bir deyişle semantik bu ilişki ağını dile ait teknik bilgiler (filoloji) aracılığıyla deşifre ederek 'anlam'ı gün yüzüne çıkarır. Eserde metin parçaları içerisinde yer alan ve

eserin değişik yerlerine serpiştirilmiş olan atasözleri bağlam gereği taşıdıkları zıtlık ve yakınlık ile sözcüklerin semantik içeriklerinin ve kategorilerinin belirlenmesinde önemli birer veridirler. Eserde yer alan 250 civarındaki atasözünü semantik bilimi ilkeleriyle irdelendiğinde pek çok sözcüğün semantik içeriğine ilişkin yeni tespitlerin yapılacağı açıktır. Bu tespitlerin diğer metinlerle mukayesesi pek çok filolojik sorunun ya da belirsizliğin çözümüne katkı sağlayacaktır. Bu bakış açısıyla yukarıda ele aldığım çalışmada *Dîvân*'daki kimi madde başlarına ilişkin tespitlerin bazen belirsiz bazen de yetersiz kaldığını örnek sözcükler (*bağırşak*, *amul*) üzerinden göstermeye çalıştım; bunu özellikle ele aldığım üç atasözünde, atasözlerinde sıkça karşılaştığımız zıtlık olgusundan hareket ederek, daha detaylı olarak örneklendirmek istedim. İncelediğim üç atasözünde kimi sözcüklerin (*opraş-*, *utun*, *törö*) sözlüksel anlamlarından uzaklaşarak yeni birer semantik alan ihtiva ettikleri ilgili atasözlerinde var olan zıtlarıyla (*üdreş-*, *tüzün*, *küç*) açıklığa kavuşturulmuştur.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khāşş Hājib, wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic mirror for princes*. The University of Chicago Press.
- Izutsu, T. (2019). *Kur'an'da dini ve ahlâkî kavramlar*. Pınar Yayınları.
- Kaçalın, M. S. (2019). *Mahmūd el-Kāşgarî, Dîvânü lugâti't-türk, Türk dilleri derlemesi*. Kabalıcı Yayıncılık.
- Karlı, İ. (2013). *Yeni sözlük Arapça-Türkçe*. Ensar Neşriyat.
- Kırkkılıç, H. A., & Sancak, Y. (2017). *Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, Ahterî-yi Kebir*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, M., & Tanrıverdi, E. (2014a). *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît, kâmûsu'l-muhît tercümesi*. 5. cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Koç, M., & Tanrıverdi, E. (2014b). *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît, kâmûsu'l-muhît tercümesi*. 6. cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Koç, M., & Tanrıverdi, E. (2015). *Vankulu Mehmed Efendi (Mehmed b. Mustafâ el-Vânî) (ö. 1592), Vankulu lügati*. 2. cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe sözlük*. Dağarcık Yayınları.
- Palmer, F. R. (2020). *Semantik, yeni bir anlambilim projesi*. Folkitap.
- Râğîb el-İsfahânî (2020). *Mefredât, Kur'an kavramları sözlüğü*. Çıra Yayınları.
- Taş, İ. (2019). *Şeyyâd Hamza, Yūsuf ve Zeliḥā [gramer-metin-çeviri-notlar-sözlük-dizin-ıpkıbaşkı]*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taş, İ. (2023). *Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Madde Başlarının Semantik Kategorisini Tespitte Manzum Parçaların Değeri Hakkında. Prof. Dr. Mustafa Demirel Armağanı (573-587)*. Paradigma Akademi Yayınları.